

KS. CZESŁAW KRAKOWIAK

REFORMA I ODNOWA LITURGII
W ŚWIETLE WYBRANYCH PRZEMÓWIENÍ
PAPIEŻA PAWŁA VI Z LAT 1966-1969

THE REFORM AND RENEWAL OF THE LITURGY
IN THE LIGHT OF SELECTED SPEECHES BY PAUL VI
FROM THE YEARS 1966-1969

Abstract. The great work of the reform of the liturgy that had been recommended by Vaticanum II was done gradually with Pope Paul VI's full approval. With this aim in mind he established a special Council (*Consilium*) to implement the Vatican II Constitution on the Sacred Liturgy; the Council published instructions containing detailed directives concerning the reform of the liturgy that were approved by the Pope, and it prepared new liturgical books. Pope Paul VI's involvement in the implementation of the reform of the liturgy is confirmed by his numerous statements during papal general audiences, published in the periodical *Notitiae*. The author of the article analyzes the speeches that were made in the years 1966-1969 and mainly concerned the active, inner and outer participation (*participatio actuosa*) of the faithful in the Holy Mass, and the significance of the vernacular language in the liturgy of the Mass.

Key words: *Sacrosanctum Concilium*, renewal of the liturgy, reform of the liturgy, *Consilium*, participation of the faithful in the liturgy, *Inter Oecumenici*, *Tres abhinc annos*, Latin and vernacular languages in the liturgy, music and art in the liturgy, *Notitiae*.

Reforma liturgii wynikała z woli Soboru, wyrażonej już na samym początku Konstytucji o liturgii *Sacrosanctum Concilium*. Ma ona na celu większy rozwój życia chrześcijańskiego, dostosowanie liturgii do potrzeb czasu (*aggiornamento*), zjednoczenie wyznawców Chrystusa (ekumenizm), doprowadzenie wszystkich ludzi do Kościoła (misje). Aby osiągnąć te cele, „w szczególny sposób należy zatroszczyć się także o odnowienie i rozwój liturgii” (KL 1). Odnowa Kościoła ma dokonać się przez odnowę jego

Ks. prof. dr hab. CZESŁAW KRAKOWIAK – emerytowany profesor KUL JP II, konsultor Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski, adres do korespondencji – e-mail: krak1944@gmail.com

liturgii¹. P. Marini, analizując Konstytucję o liturgii, wymienia główne zasady wyznaczające kierunek reformy liturgii: w liturgii Jezus Chrystus wykonuje swój urząd kapłański (por. KL 7); liturgia jest „szczytem i źródłem” życia Kościoła (KL 10); czynne uczestnictwo w liturgii należy do całego kapłańskiego ludu (por. KL 8); liturgia jest epifanią Kościoła (por. KL 26); zachowanie istoty rytu rzymskiego z możliwością adaptacji stosownie do regionów i narodów, czyli odejście od uniformizmu obrzędów (por. KL 38); zachowanie zdrowej tradycji, ale także otwarcie się na postęp (*sana traditio et legitima progressio* – por. KL 23). Realizacja tych celów wymaga zastosowania odpowiednich środków, takich jak: język zrozumiały dla wiernych; dowartościowanie słowa Bożego; formacja duchowieństwa i katecheza wiernych; modlitwa i śpiew także w języku narodowym; reforma tekstów i obrzędów liturgicznych².

Reforma i odnowa liturgii rozpoczęta przez Vaticanum II została dobrze przyjęta w całym Kościele poza pewnymi kręgami tzw. tradycjonalistów³. Jej krytycy, zwłaszcza liturgii Mszy św. według nowego *Ordo Missae*, za jej wprowadzenie obwiniają papieża Pawła VI (1963-1978), który akceptował projekty przygotowane przez *Consilium* z jej sekretarzem Annibale Bugniniem⁴. Paweł VI z przekonania był tylko wiernym wykonawcą dokumentów Soboru Watykańskiego II, a zwłaszcza Konstytucji *Sacrosanctum Concilium*⁵. Już 10 października 1963 r., jeszcze przed jej uchwaleniem (4 grudnia 1963 r.), polecił kard. G. Lercaro (1891-1976), przewodniczącemu Soboro-

¹ Zob. K. KONECKI. *Przez reformę liturgii do odnowy Kościoła*. W: *Laudate Dominum*. Red. K. Konecki. Gniezno 2005 s. 153-165.

² P. MARINI. *Il Concilio Vaticano II. L'apertura, il pensiero di Giovanni XXIII, le finalità della riforma liturgica*. „Ecclesia Orans” 30:2013 s. 66. Według A. Bugniniego zasady te stanowią fundament reformy liturgicznej. *Riforma liturgia (1948-1975)*. Roma 1997 s. 53-62.

³ Zob. A. BUGNINI. *La riforma liturgica (1948-1975)* s. 278-301. Na przykład we Francji już 19 grudnia 1964 r. w obronie języka łacińskiego w liturgii i śpiewu gregoriańskiego powstała grupa wiernych „Una Voce”. Przeciwnikiem nie tylko odnowionej liturgii, ale również Soboru był następnie abp Marcel Lefebvre i założone przez niego (1 listopada 1970 r.) Bractwo Kapłańskie Świętego Piusa X (Fraternitas Sacerdotalis Sancti Pii X). zob. S. GRZECHOWIAK. *Ruch arcybiskupa Lefebvre'a – ku rozłamowi w Kościele posoborowym*. Gniezno 1998; Z. PAWŁOWICZ. *Lefebvre i lefebryści*. Gdańsk 1998; A. DAŃCZAK. *Lefebryzm – przejaw sporu o naturę Kościoła*. „Studia Bobolanum” 2010 nr 1, s. 85-103.

⁴ Zob. J. STEFAŃSKI. *Abp Hannibale Bugnini (1912-1982) promotor posoborowej odnowy liturgicznej*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 36:1983 s. 329-334; G. PASQUALETTI. *Annibale Bugnini: dalla riforma liturgica “Piana” all’apertura del Vaticano II*. „Rivista Liturgica” 99: 2012 s. 855-866.

⁵ Zob. F. BROVELLI. *L'arcivescovo Montini 'interprete' del Movimento liturgico*. „La Scuola Cattolica” 114:1986 s. 411-437.

wej Komisji Liturgicznej, przygotowanie projektu wprowadzania w życie Konstytucji o liturgii. Następnie na mocy Motu proprio *Sacram Liturgiam* (25 stycznia 1964 r.) powołał specjalną Radę (*Consilium*) do wykonania Konstytucji o liturgii⁶, której zadaniem będzie staranne rozpatrzenie i przygotowanie nowych ksiąg liturgicznych „i dokładne wykonanie postanowień Konstytucji o liturgii świętej”⁷. Papież myślał o takim zespole ludzi, którzy nie będą jedynie zajmować się obrzędami (*Ritus*), ale liturgią w wielu jej aspektach: teologicznym, historycznym, duchowym, pastoralnym, a nie tylko obrzędowym i prawnym (por. KL 16).

W procesie odnowy liturgii ważną rolę odegrała przygotowana przez *Consilium* i ogłoszona przez Kongregację Obrzędów Instrukcja *Inter Œcumenici* (26 września 1964 r.)⁸. W niej zawiera się *mens* soborowej odnowy liturgii, zasady i cele wprowadzanych zmian. Instrukcja dokładniej wyjaśnia niektóre ogólne zasady Konstytucji o liturgii i innych dokumentów Kościoła. Przypomina, że według Soboru głównym celem reformy i odnowy liturgii jest świadome i czynne w niej uczestnictwo, aby liturgia była szczytem i źródłem uświęcającej misji Kościoła, a wierni obficie czerpali z niej życie Boże. Zezwala również na uproszczenie niektórych obrzędów (por. KL 34), jeszcze przez reformą ksiąg liturgicznych podaje wskazania dotyczące tłumaczenia na języki narodowe (por. KL 36 §3), wprowadzania zmian w liturgii słowa Bożego (por. KL 35,4) i określa kompetencje biskupów w dziedzinie liturgii (por. KL 22)⁹.

Autorzy Instrukcji byli świadomi, że wprowadzanie odnowy liturgicznej, zgodnie z wolą Soboru, będzie skuteczne pod warunkiem odpowiedniej formacji teologicznej, liturgicznej i pastoralnej duchowieństwa oraz wiernych. Dlatego w nawiązaniu do Konstytucji o liturgii mocno akcentują konieczność

⁶ *Consilium ad exsequendam Constitutionem de sacra liturgia recte ordinandam*. AAS 56: 1964 s. 139-144. Trzeba pamiętać, że w tym czasie istniała i działała Kongregacja Obrzędów. Zob. J. STEFAŃSKI. *Rola Consilium w posoborowej reformie liturgicznej*. „*Studia Theologica Varsaviensia*” 23:1985 nr 2 s. 291-310; C. MAGGIONI. *L’istituzione e l’opera del Consilium*. „*Rivista Liturgica*” 99:2012 s. 914-934; Według F. Antonellego „Paolo VI seguiva attentamente i lavori di questo Consilium”. N. GIAMPIETRO. *Il cardinale Ferdinando Antonelli e gli sviluppi della riforma liturgica dal 1948 al 1970*. Roma 1998 s. 237.

⁷ „[...] antea sint ritus quidam recognoscendi et novi liturgici libri apparendi”. AAS 56: 1964 s. 140.

⁸ AAS 56: 1964 s. 877-900; zob. C. BRAGA. *In Instructionem commentarium*. „*Ephemerides Liturgicae*” 78: 1964 s. 446-518; F. DELL’ORO. *La recente „Instructio ad exsequendam Constitutionis de Sacra Liturgia recte ordinandam*. „*Rivista Liturgica*” 51: 1964 s. 487-525; S. CZERWIK. *Odnowa liturgii w świetle Konstytucji i Instrukcji liturgicznej*. „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 18: 1965 s. 162-174.

⁹ *Inter Œcumenici* nr 3-9; 20-31; 36; 37-39; 40-43.

liturgicznej formacji duchownych (por. KL 15; 16; 18), alumnów seminariów duchownych (por. KL 14-17) oraz wszystkich wiernych (por. KL 19; 42)¹⁰.

Trzy lata później Kongregacja Obrzędów wydała kolejną Instrukcję *Tres abhinc annos* (29 czerwca 1967 r.)¹¹ o należyтым wykonywaniu *Sacrosanctum Concilium*, która w duchu zasad odnowy liturgii zawartych w Konstytucji o liturgii podaje normy celebracji liturgii, głównie Eucharystii¹² i Brewiarza¹³, używania szat liturgicznych i języka narodowego¹⁴. Celem również tej instrukcji było bardziej świadome uczestnictwo wiernych w liturgii przez uproszczenie obrzędów, np. zredukowanie często powtarzanych w czasie Mszy św. znaków krzyża i przyklęknięcia. Obydwie instrukcje zatwierdził papież Paweł VI, a ich istotne treści można odczytać w jego przemówieniach, chociaż wyraźnie do nich się nie odwoływał.

Po zakończeniu Soboru (8 grudnia 1965 r.) Paweł VI w licznych przemówieniach do wiernych, zwłaszcza podczas audiencji generalnych, w przemówieniach do członków *Consilium* i innych gremiów wyjaśniał potrzebę wprowadzanych w liturgii zmian, podkreślając, że jej istota nie ulega zmianie¹⁵. Jako główny cel reformy i odnowy liturgii wskazywał umożliwienie wiernym lepszego rozumienia tekstów modlitw, czytań biblijnych, dzięki zrozumiałemu językowi i uproszczeniu obrzędów. Dzięki temu będą mogli bardziej świadomie, czynnie i pobożnie w niej uczestniczyć (por. KL 11; 14; 19; 21; 30; 41; 48; 66; 114; 118). Paweł VI kierował odnową liturgii według wskazań Soboru. W jednym z przemówień (2 lipca 1969 r.) powiedział, że Kościół nie boi się nowości, lecz nimi żyje. Jest jak mocno zakorzenione drzewo, z którego czerpie swoją wiosnę w każdej epoce historycznej¹⁶.

Roli i znaczeniu Pawła VI dla odnowy liturgii w duchu *Sacrosanctum*

¹⁰ Tamże nr 11-19.

¹¹ AAS 59:1967 s. 442-448; tł. pol. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 20:1967 s. 65-71; zob. P. JOUNEL. *Les principes directeurs de l'instruction*. „La Maison-Dieu” 1967 nr 90 s. 17-43; R. MICHAŁEK. *Komentarz prawno-liturgiczny do drugiej instrukcji o należyтым wykonaniu Konstytucji o świętej liturgii*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 21:1968 s. 97-104.

¹² *Tres abhinc annos* nr 1-18.

¹³ Tamże nr 19-24.

¹⁴ Tamże nr 25-28.

¹⁵ Liturgia potrydencka, której dotyczyć miała reforma, była oparta na „unicità della lingua e la fissità delle rubriche”. P. MARINI. *Il Concilio Vaticano II. L'apertura, il pensiero di Giovanni XXIII, le finalità della riforma liturgica* s. 59; zob. E. BIANCHI. *Dalla messa tridentina alla riforma liturgica del Vaticano II*. „Rivista del Clero Italiano” 2012 nr 3 s. 190 n.

¹⁶ „La Chiesa non è vecchia, è antica [...] Essa non teme il nuovo; ne viva. Come un albero dalla sicura e feconda radici, essa trae da se ad ogni ciclo storico la sua primavera”. *Insegnamenti di Paolo VI (1969)*. T. VII s. 995.

Concilium poświęcono już wiele gruntownych opracowań¹⁷. Paweł VI działał zgodnie z *Sacrosanctum Concilium* nr 23, aby zachować równowagę między „zdrową tradycją i uprawnionym postępem”. Odnowa miała opierać się na „solidnych badaniach teologicznych, historycznych i pastoralnych” (*acurata investigatio theologica, historica, pastoralis*), aby nowości wprowadzać wtedy, gdy wymaga tego „prawdziwy i pewny pożytek Kościoła” (*vera et certa utilitas Ecclesiae*). Dokonującą się i stopniowo wprowadzaną w życie Kościoła reformę liturgii Paweł VI często i cierpliwie wyjaśniał wiernym. W artykule tym zostaną poddane analizie wybrane jego przemówienia ze spotkań z wiernymi, które zostały opublikowane w czasopiśmie „Notitiae” w latach 1966-1969¹⁸. Spośród wielu tematów, które poruszał Paweł VI, zatrzymamy się jedynie na tych, które były najczęściej przedmiotem jego przemówień, czyli zagadnieniu uczestnictwa wiernych w liturgii i ściśle z tym związanym problemie języka narodowego w liturgii.

UCZESTNICTWO WIERNYCH W LITURGII

Uczestnictwo (*participatio*) wiernych w liturgii można uważać za słowo klucz w przemówieniach Pawła VI zarówno do wiernych świeckich, jak i innych gremiów¹⁹. W Konstytucji o liturgii wyrażenie *actuosa participatio* występuje 12 razy, a słowo *participatio* – 25 razy. W innych dokumentach Vaticanum II słowo *participatio* użyte jest 90 razy²⁰. W duchu Konstytucji

¹⁷ Zob. J. WAGNER. *Der Papst der Liturgiereform. Zum Heimgang von Papst Paul VI*. „Notitiae” 14:1978 s. 573-577; C. JOHNSON, A. WARD. *Documentation concerning the Liturgy during the pontifical ministry of Pope Paul VI*. „Notitiae” 24:1988 s. 529-543; M. Dell’Omo. *La liturgia nel magistero di Paolo VI*. „Notitiae” 24:1988 s. 586-595; M. Lessi Ariosto, G. Vitalli. *Paolo VI: „traditio e progressio” nella riforma liturgica. Dalle Costituzioni Apostoliche alle Istruzioni e Lettere agli episcopi, 1964-1978*. „Rivista Liturgica” 99:2012 s. 933-970; P. CHIARAMELLO. *La riforma liturgica nelle catechesi di Paolo VI*. Tamże s. 964-971; TENZE. *Il rinnovamento liturgico cuore del rinnovamento della Chiesa nei discorsi di Paolo VI (1963-1978)*. Roma 2013; I. SCICOLONE. *Paolo VI: „interprete” della riforma liturgica*. „Ecclesia Orans” 30: 2013 s. 340-352.

¹⁸ Czasopismo „Notitiae” powstało z inspiracji A. Bugniniego, sekretarza *Consilium* zaczęło ukazywać się od kwietnia 1965. Obecnie jest urzędowym pismem Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. Cz. KRAKOWIAK. *Notitiae*. EK XIII kol. 1446.

¹⁹ „[...] riforma consiste soprattutto nel far „partecipare” i fedeli alla celebrazione del culto divino e della preghiera ecclesiale”. Audiencia Generalna *Noi siamo* (14 IX 1966). *Insegnamenti di Paolo VI (1966)*. T. IV s. 849.

²⁰ J. STEFAŃSKI. *Od Tridentinum do Vaticanum II. Czy reforma liturgiczna była potrzebna?* „Studia Liturgiczne” 9:2013 s. 19. O uczestnictwie wiernych w liturgii w taki sposób, aby nie

o liturgii Paweł VI często podkreślał obowiązek uczestnictwa wiernych w liturgii, zwłaszcza we Mszy św., do czego wielokrotnie zachęca Sobór. Jednym z ważnych warunków takiego uczestnictwa było stopniowe wprowadzanie do liturgii języków narodowych. Przypominał również, że odnowa liturgii w duchu Soboru ma polegać na tym, aby wierni rozumieli to, co mówi kapłan, i uczestniczyli w obrzędach; aby nie byli jedynie słuchaczami, „milczącymi widzami”, ale żywymi uczestnikami Ofiary (por. KL 48). Jako kapłański Lud Boży powinni odpowiadać na wezwania kapłana i razem z nim tworzyć wspólnotę. Takiemu uczestnictwu pomaga nie tylko ołtarz zwrócony do ludu, ale również odstąpienie od łaciny, która nadal pozostaje skarbem Kościoła. W modlitwach wierni posługują się takim językiem, którym rozmawiają między sobą. W ten sposób, mówił papież, dotąd usta nieme i jakby zamknięte, w końcu zostają otwarte, a całe zgromadzenie dialoguje z celebransem, odpowiadając na jego wezwania²¹.

W przemówieniu na audiencji generalnej 6 kwietnia 1966 r. (*Siamo nella settimana Santa*) mówił, że pojęcie uczestnictwa (*participatio*) najczęściej występuje w nauczaniu Vaticanum II w kontekście liturgii. Uczestnictwo w niej jest jedną z głównych i charakterystycznych zasad, które są u podstaw reformy liturgii, gdyż ma głębokie teologiczne uzasadnienie: podmiotem liturgii jest cały Kościół jako Lud Boży na mocy uczestnictwa w kapłaństwie Chrystusa (por. KL 26-30). Na tej podstawie liturgię celebrować może całe zgromadzenie (por. KL 27). Uczestnictwo w liturgii nie może być jedynie zewnętrzne przez postawy, gesty, słowa, śpiew, ale również wewnętrzne, oparte na żywej wierze i miłości do obecnego w niej Chrystusa. Zakłada to rozumienie znaczenia celebracji liturgicznych – dopiero wtedy może być pełne, czynne i wspólnotowe (*piena, attiva e comunitaria* por. KL 21)²². W ten sposób Kościół pragnie powrotu do źródeł, które potwierdzają aktywność całego zgromadzenia. Wyjaśnia także, na czym polega według Soboru takie uczestnictwo w liturgii. Powinno mieć następujące trzy cechy: najpierw ma być świadome – w tym celu konieczna jest formacja, następnie

tylko modlili się w czasie Mszy św., ale modlili się Mszą św., pisał już papież Pius X w *Tra le sollecitudine* (22 listopada 1902 r.): „aktywne uczestnictwo wiernych w liturgii jest podstawowym i niezbędnym źródłem prawdziwej duchowości chrześcijańskiej oraz wewnętrznej odnowy Kościoła”. Cyt. za: A. BUGNINI. *La riforma liturgica* (1983) s. 19.

²¹ PAWEŁ VI. *Missam participare, Missam intelligere* (27 III 1966). „Notitiae” 2: 1966 s. 121.

²² „[...] deve capire il senso e deve esservi associato in modo che la celebrazione sia piena, attiva e comunitaria”. PAWEŁ VI. *Siamo nella settimana Santa* (6 IV 1966). W: *Insegnamenti di Paolo VI* (1966). T. IV s. 739-741; zob. E. MAZZA. *La partecipazione attiva alla liturgia. Dalla Mediator Dei alla Sacrosanctum Concilium*. „Ecclesia Orans” 20:2013 s. 313-334.

czynne i osobiste, wreszcie wspólnotowe²³. Dlatego najważniejszym zadaniem duszpasterzy jest odpowiednia liturgiczna i teologiczna formacja wiernych, mająca na celu wyjaśnienie, jaka jest istota liturgii i jak należy w niej uczestniczyć²⁴. Wielką pomocą w przybliżeniu wiernym treści sprawowanej liturgii jest przede wszystkim zrozumiały przez nich język.

Paweł VI był świadom sytuacji, jaka powstała w Kościele po Soborze. Z jednej strony panowała radość, a nawet entuzjazm z odnowionej liturgii, ale również pojawiło się niezadowolenie i opory (*confusione e un certo fastidio*), a nawet kwestionowanie sensu reformy liturgii. Nierzadko miały miejsce także nadużycia, polegające na samowolnym wprowadzaniu do liturgii zmian, które były niezgodne z nauczaniem i duchem Soboru. Paweł VI wyrażał dezaprobatę dla tych, którzy nie przestrzegali ustalonych przez Kościół zasad sprawowania liturgii, i arbitralnie wprowadzali własne teksty i obrzędy. Przypominał, że odnowa liturgii wymaga od wszystkich „roztropności, czuwania, a przede wszystkim zachowania przez wszystkich dyscypliny”²⁵. Papież krytycznie oceniał zwolenników dotychczasowej, potrydenckiej liturgii, którzy powołując się na tradycję, kontestowali całą jej reformę i odnowę²⁶. Przeciwników reformy liturgii zapewniał, że Kościół jest wierny Tradycji, i wprowadzane zmiany są zgodne z duchem Soboru. Natomiast sprzeczne z nim są arbitralnie zmiany, które nie mają aprobaty Stolicy Apostolskiej. Cierpliwie wyjaśniał motywy reformy, jej naturę i proces dokonywanych zmian, które mają na celu aktywne uczestnictwo wiernych w liturgii Kościoła, a nie jedynie ich bierną obecność²⁷. Odnowiona liturgia wymaga od wiernych zarówno zewnętrznego, jak i wewnętrznego osobistego zaangażowania wszystkich uczestników, którzy wtedy tworzą prawdziwą wspólnotę Kościoła²⁸.

²³ PAWEŁ VI. *Conscie, actuose, fructuose partecipare* (6 IV 1966). „Notitiae” 2:1966 s. 122-123; zob. P. MARINI. *Liturgia e bellezza. Nobilis pulchritudo*. Roma 2005 s. 60-65.

²⁴ „[...] è questione di capitale importanza in questo periodo”. *Siamo nella settimana Santa* (6 IV 1966). W: *Insegnamenti di Paolo VI*. s. 740.

²⁵ „[...] prudentiam, vigilantiam, ac praesertim disciplinam ab omnibus postulat”. Do członków *Consilium* (14 X 1968). R. KACZYŃSKI. *Enchiridion Documentorum Instauratiuonis Liturgicae* I (1963-1973). Marietti 1976 nr 1192.

²⁶ W marcu 1967 r. ukazała się książka Tito Casiniego *La tunica straciata. Lettera di un cattolico sulla „riforma liturgica”*. Roma 1967, ze wstępem kard. Bacciego, zawierająca ostrą krytykę reformy liturgicznej. A. BUGNINI. *Riforma liturgica* s. 281-284; R. DE MATTEI. *Sobór Watykański II. Historia dotąd nieopowiedziana*. Tł. S. Orzeszko. Ząbki 2012 s. 424.

²⁷ „[...] prima bastava assistere, ora occorre partecipare, prima bastava la presenza, ora occorrono l’attenzione e l’azione”. Audiencja generalna (17 III 1965). W: *Insegnamenti di Paolo VI* (1965). T. III s. 879.

²⁸ „[...] personale partecipazione al rito e comunione con l’assemblea dei fedeli, con l’«ecclesia»”.

Mówiąc o uczestnictwie wiernych w liturgii, Paweł VI miał na uwadze przede wszystkim Mszę św., w czasie której powinni oni tworzyć wspólnotę razem z celebrującym kapłanem. Ułatwia to ołtarz i postawa kapłana zwróconego do ludu oraz zrozumiały dla wiernych język, który umożliwia dialog z celebransem przez odpowiedzi na jego wezwania. Szczególne znaczenie ma uczestnictwo w niedzielnej i świątecznej Mszy św., które powinno wynikać nie tyle z poczucia obowiązku (*oltre che un dovere*), ale z prawa (*diritto*) przynależności do Kościoła. Powinno to być radosne spotkanie z Chrystusem obecnym w Eucharystii, który chleb i wino, symbole pracy ludzkiej, przemienia na duchowy pokarm i może duchowo przemienić uczestniczących w niej wiernych. Zachęca ich również, aby prosili swoich duszpasterzy o wyjaśnianie liturgii, przygotowanie im pomocy w formie książki i naukę śpiewu, który wznosi duszę ku Bogu²⁹.

W przemówieniu do wiernych przed Wielkim Tygodniem Paweł VI zachęcał do uczestnictwa w świętych obrzędach w duchu odnowionej liturgii. Wtedy Kościół nie tylko bardzo uroczyście celebrował misterium paschalne, jako najważniejszy moment w roku kościelnym, ale jako źródło wszystkich celebracji w całym roku, gdyż wszystkie do niego się odnoszą³⁰. W Wielkim Tygodniu Kościół wspomina te wydarzenia, przez które dokonało się nasze zbawienie. Ich dopełnieniem jest wielkanocna Komunia święta³¹.

Wierni, uczestnicząc w liturgii świąt paschalnych, nie powinni koncentrować swojej uwagi jedynie na tym, co widoczne dla oczu, gdyż liturgia nie jest przedstawieniem dla oglądania. Zaleca, aby śledzić teksty liturgiczne, korzystając z książki i zgłębiać treść sprawowanej liturgii. Nie można zadowolić się jedynie bierną obecnością, ale konieczne jest osobiste i społeczne zaangażowanie, słuchanie słowa Bożego i śledzenie akcji liturgicznej (por. KL 11; 19; 26)³².

Dla czynnego uczestnictwa wiernych w liturgii duże znaczenie mają także muzyka i sztuka. Paweł VI te tematy nie poruszał kilka razy, nazywając muzykę

Tamże s. 880; *Missam participare, Missam intelligere* (27 III 1966). „Notitiae” 2:1966 s. 121-122.

²⁹ „[...] fateci capire, dateci il libro, e imparare a cantare”. PAWEŁ VI. *Missam participare, Missam intelligere* (27 III 1966). „Notitiae” 2:1966 s. 122; TENŻE. *La riforma liturgica consiste soprattutto nel far “partecipare” i fedeli* (14 IX 1966). Tamże s. 332.

³⁰ „[...] esso è la sorgente di tutte celebrazioni dell’anno liturgico”. PAWEŁ VI. *Conscie, actuose, fructuose partecipare* (6 IV 1966). „Notitiae” 2:1966 s. 123.

³¹ PAWEŁ VI. *Instauratio liturgica exigit participationem personalem et unanimum* (22 III 1967) Audiencja generalna. „Notitiae” 3:1967 s. 133.

³² PAWEŁ VI. *Instauratio liturgica exigit participationem personalem et unanimum* (22 III 1967) Audiencja generalna. „Notitiae” 3:1967 s. 133; TENŻE. *La riforma liturgica consiste soprattutto nel far “partecipare” i fedeli* (14 IX 1966). „Notitiae” 2:1966 s. 332.

sakralną służebnicą liturgii³³. Muzyka jest w służbie liturgii i wyraża wielkość ducha modlących się ludzi. Odnowiona liturgia wymaga śpiewu całego zgromadzenia. Została wzbogacona nowymi tekstami i melodiami, które są możliwe do wykonania przez wiernych³⁴. W kontekście nowych trendów w muzyce lepiej rozumie się znaczenie śpiewu gregoriańskiego i klasycznej polifonii. Zwracał także uwagę, że nie zawsze daje się zachować cenne dziedzictwo przeszłości, a z kolei nowe kompozycje nie zawsze harmonizują ze wspianą i czcigodną tradycją kościelną. Wprowadza się kompozycje proste i łatwe, ale ubogie w inspiracje i pozbawione ekspresji, albo bardzo śmiałe o wątpliwej wartości religijnej i muzycznej. Zwracając się do uczestników *Conventum generale Consociationis Italicae Sanctae Caeciliae*, zaznaczył, że do nich należy krytyczna ocena muzyki sakralnej i określenie wskazań odnoszących się do nowych kompozycji³⁵. W odnowionej liturgii nie można stracić znaczenia muzyki sakralnej i śpiewu liturgicznego. Kompozycje muzyczne są w służbie kultu i jemu są podporządkowane. Powinny być zawsze *decorosi* – proste, ale i uroczyste, czasem majestatyczne, gdyż wnoszą serca do Boga i wyrażają ducha modlących się wiernych. Mają również pobudzać i wyrażać uczucia chwały, dziękczynienie, radość i ból, miłość, nadzieję i pokój³⁶. Muzyka powinna być także radosną modlitwą, przyczyniać się do jedności całego zgromadzenia, wzbogacać liturgię i nadawać jej uroczysty charakter³⁷. W odnowionej liturgii jest miejsce dla śpiewu gregoriańskiego, klasycznej polifonii sakralnej, organów, muzyki współczesnej, scholi kantorów i religijnego śpiewu ludowego³⁸.

W liturgii obok śpiewu gregoriańskiego jest także śpiew w języku narodowym. Potwierdzają to liczne dokumenty Kościoła, a zwłaszcza *Musicam*

³³ PAWEŁ VI. *Musica sacra ancilla Liturgiae* (18 IX 1968). „Notitiae” 4:1968 s. 269-273; TENZE. *Nuove strade sono aperte per il futuro della Musica sacra* (22 IV 1968). Tamże s. 142-144; TENZE. *La celebrazione liturgica sia rivestita di espressione artistica* (4 I 1967). „Notitiae” 3:1967 s. 33-36.

³⁴ PAWEŁ VI. *Musica sacra ancilla Liturgiae* s. 269.

³⁵ „[...] la vostra missione e grande e salutare al cospetto della Chiesa, che col canto esprime e corrobora la fede del Popolo cristiano, a al cospetto del mondo [...] resa alle realtà religiose, al sacro, a Dio”. *Musica sacra ancilla Liturgiae* s. 272.

³⁶ *Musica sacra ancilla Liturgiae* s. 269-273. Specjalna audyencja dla uczestników *Conventum generale Consociationis Italicae Sanctae Caeciliae*; *Nuove strade sono aperte per il futuro della Musica sacra* (22 IV 1968). „Notitiae” 4:1968 s. 142-144.

³⁷ „[...] esprime più dolcemente la preghiera, favorisce l’unanimità, e arricchisce di maggior solennità i riti sacri. PAWEŁ VI. *Troppe bocche rimangono chiuse, senza sciogliersi nel canto* (14 IV 1969). „Notitiae” 5:1969 s. 137.

³⁸ „Religijny śpiew ludowy należy jak najbardziej popierać, albowiem dzięki niemu duch religijny przepaja życie chrześcijańskie, a dusze wiernych wnoszą się ku rzeczom wyższym”. Instrukcja *O muzyce sakralnej i liturgii* nr 51.

sacram (5 marca 1967 r.)³⁹. Papież tłumaczył, że zamiarem Ojców Soboru nie było zubożenie skarbu muzyki świętej w Kościele, ale jej wzbogacenie, nie oderwanie, ale zachowanie tradycji z równoczesnym otwarciem się na to co nowe, w duchu Mt 13,52: *nova et vetera*. Wspomina instrukcję o muzyce w liturgii, która podkreślała znaczenie i rolę muzyki i *schola cantorum*. Wyraził nadzieję, że kantorzy będą pielęgnować zarówno tradycyjny śpiew gregoriański i polifoniczny, jak i nowe kompozycje śpiewu w języku narodowym. Sobór nie był rodzajem cyklonu, rewolucji, lecz ma na celu odnowę liturgii i życia Kościoła⁴⁰. W przemówieniu do ministrantów zachęcał, aby wiernie, dokładnie i pobożnie pełnili służbę przy ołtarzu, pamiętając, komu służą i że w świętej liturgii nic nie jest mało ważne⁴¹.

W czasie spotkania z członkami Komisji Liturgicznej Italii i Papieskiej Komisji ds. sztuki sakralnej⁴², w duchu nauczania soborowego podkreślił znaczenie sztuki i muzyki i jej relacji do liturgii w procesie całej odnowy liturgicznej. Mówił, że sztuka zawsze towarzyszy Kościołowi i liturgii, pomagając lepiej zrozumieć liturgię, przez to, co widzialne, prowadzi do tego, co duchowe. Odwołuje się do KL 44 i 46, przypominał o konieczności współpracy między komisjami ds. spraw liturgii i sztuki, a nawet powołanie jednej wspólnej Komisji. Muzyka i sztuka, według niego, mają pomagać wiernym w czynnym udziale w celebracjach liturgicznych. Wskazywał na ważną rolę sztuki: najpierw jej funkcjonalność (*la funzionalità dapprima*), tzn. ma być także kultem Boga i językiem (*linguaggio*) modlącej się wspólnoty. Sztuka może przybierać różne formy stosownie do miejsca i czasu, byleby tylko godnie służyła liturgii i pomagała wiernym w modlitwie (por. KL 123). Wyraził także wdzięczność za dzieła wykonane w duchu wiary i liturgii Kościoła i zalecił, aby ludzie sztuki stale i skutecznie troszczyli się o dziedzictwo artystyczne i religijne Kościoła.

³⁹ PAWEŁ VI. *Thesaurus musicae sacrae servandus et augendus* (5 IV 1967). „Notitiae” 3:1967 s. 134-135.

⁴⁰ „Concile n’est pas une révolution, c’est une renouveau”. Tamże s. 135.

⁴¹ „[...] rien n’est pas petite dans la Sainte Liturgie”. PAWEŁ VI. *In Liturgia nihil est parvum* (30 III 1967). „Notitiae” 3 :1967 s. 136.

⁴² PAWEŁ VI. *La celebrazione liturgica sia rivestita di espressione artistica* (4 I 1967). „Notitiae” 3:1967 s. 33-36.

JĘZYKI NARODOWE W LITURGII

Jeszcze jako arcybiskup Mediolanu Giovanni Battista Montini, późniejszy papież Paweł VI, był zwolennikiem zmian w liturgii sprawowanej według ksiąg liturgicznych wydanych po Soborze Trydenckim. Bliskie mu były postulaty odnowy liturgii głoszone przez działaczy ruchu liturgicznego⁴³. Powołany przez Jana XXIII na członka Przygotowawczej Komisji Liturgicznej na Sobór, w czasie jej prac zgłaszał m.in. postulat wprowadzenia do liturgii języków narodowych⁴⁴. Podczas obrad Soboru Watykańskiego II wiele razy wypowiadał się w dyskusji nad schematem *De liturgia*, podnosząc zarówno kwestie teologiczne, jak i pastoralne.

Problem języka łacińskiego w liturgii był jednym z głównych tematów debaty Ojców Soboru nad schematem *De liturgia*⁴⁵. W czasie dyskusji w tej sprawie podczas IV Kongregacji Generalnej (22 października 1962 r.) kard. B. Montini opowiadał się za zachowaniem języka łacińskiego w Kanonie Mszy św. oraz istotnych obrzędach sakramentów. Natomiast w czytaniach biblijnych i modlitwach należących do wiernych widział możliwość stosowania zrozumiałych dla nich języków narodowych. Z tego powodu postulował roztropne i stopniowe odchodzenie od języka zrozumiałego tylko przez nielicznych i przez to będącego barierą dla prawdziwego uczestnictwa w liturgii. Wiernym należy umożliwić modlitwy do Boga we własnym języku. Stanowisko to uzasadniał tym, że „liturgia jest dla ludzi, a nie ludzie dla liturgii”⁴⁶. Odnośnie do reformy liturgii uważał, że należy zachować i strzec jej istoty, ale można zmienić pochodzące z dawnych epok formy i język oraz dostosować je do czasów współczesnych⁴⁷. Język łaciński uważał za poważną przeszkodę w uczestnictwie wiernych w liturgii⁴⁸. W tym samym przemówieniu mówił o potrzebie utworzenia posoborowych komisji do wprowadzania zasad odnowy i reformy liturgii (*commissiones post Concilium*).

⁴³ Zob. F. BROVELLI. *L'arcivescovo Montini 'interprete' del Movimento liturgico*. „La Scuola Cattolica” 114: 1986 s. 411-437.

⁴⁴ „[...] de liturgia cuiusque nationis in sacra Liturgia adhibenda” [...] gravis quidem, peculiaris mentione digna [...] propter curae pastoralis necessitate”. *Acta et Documenta Concilio Oecumenico Vaticano II. Series II (Præparatoria)*. Vol. 2,3 Città del Vaticano 1968 s. 84-87.

⁴⁵ R. DE MATTEI. *Sobór Watykański II. Historia dotąd nieopowiedziana* s. 183-186.

⁴⁶ „Liturgia nempe pro hominibus est instituta non homines pro Liturgia”. *Congregatio generalis IV. Acta Synodali Sacrosancti Consilii Oecumenici*. Vol. I. Typis Polyglottis Vaticanis 1970 s. 315.

⁴⁷ „[...] essentia ipsius liturgiae, quae omnino defendi debet atque servari [...] forma mutari potest”. Tamże s. 314.

⁴⁸ „Amoveri debet impedimentum linguae quae intelligeni nequit”. Tamże s. 315.

Przyjęta przez Sobór Konstytucja *Sacrosanctum Concilium* w numerze 36 zawiera zasady używania w liturgii języka łacińskiego oraz częściowo także języków narodowych. Jest to wynik różnych stanowisk biskupów i owoc osiągniętego w tej sprawie kompromisu. Z porównania kolejnych schematów *De liturgia* widać coraz większe otwarcie się na języki narodowe przy zachowaniu języka łacińskiego *in ritibus latinis*⁴⁹. Jednocześnie Konstytucja zawiera ważne stwierdzenie, że zarówno w liturgii Mszy św., jak i w liturgii sakramentów „nierzadko” (*haud raro*) język narodowy „może być bardzo pożyteczny” (*valde utilis possit*). Dotyczy to zwłaszcza czytań biblijnych, poczeń, modlitw i śpiewów. O wprowadzeniu i zakresie używania języka narodowego w liturgii, decyzja należy do kompetentnej władzy kościelnej (por. KL 22 § 2), która również zatwierdza tłumaczenia z języka łacińskiego⁵⁰.

Według Pawła VI łacina jest i nadal pozostaje językiem Kościoła, ale Sobór z „racji pastoralnych” (*pastoralis utilitatis rationibus*) dopuścił do liturgii także języki narodowe, aby wierni mogli poznać skarby Pisma Świętego oraz teksty świętej liturgii i przez to świadomie w niej uczestniczyć (por. KL 14). Natomiast język łaciński należy zachować w studiach teologicznych⁵¹. Kościół nie lekceważy łaciny i jej znajomości wymaga od pasterzy⁵². W przemówieniu do miłośników języka łacińskiego powiedział, że język łaciński powinien być pielęgnowany zwłaszcza w seminariach i domach zakonnych. Jego znajomość jest konieczna do poznania skarbów nauczania Kościoła i jego liturgii (por. KL 16).

Mówiąc o celebracji Mszy św., podkreślił, że największa zmiana dotyczy języka. Łacina odtąd nie będzie już głównym językiem w liturgii mszalnej, lecz będzie nim język „mówiony” (*lingua parlata*)⁵³. Paweł VI wyraził

⁴⁹ Od „Latina lingua usus in Liturgia occidentale omnino servanda est” (*De Liturgia*) do „Linguae latinae usus, salvo peculiari iure, in Ritibus latinis servetur” (KL 36 § 1); I. SCICOLONE. *Paolo VI: „interprete” della riforma liturgica* s. 346-347; zob. P. BORELLA. *La lingua vogare nella liturgia*. „Ambrosius” 44:1968 s. 71-94; 137-168; 237-266; A. PISTOIA. *Linguaggio e liturgia*. „Ephemerides Liturgicae” 92:1978 s. 214-237; M. SELLE. *Latein und Volkssprache im Gottesdienst. Die Aussagen des Zweiten Vatikanischen Konzils über die Liturgiesprache*. München 2001.

⁵⁰ Stopniowe wprowadzanie do liturgii języków narodowych następowała na podstawie Instrukcji Kongregacji Obrzędów *Inter Œcumenici* (26 IX 1964) i Kongregacji Kultu Bożego *Tres abhinc annos* (4 V 1967).

⁵¹ PAWEŁ VI. *Pastoralis utilitas sermonis vernaculi in sacra Liturgia* (16 IV 1966). „Notitiae” 2:1966 s. 156; TENZE. *Lingua latina colenda at sensu pastorali adhibenda in Liturgia* (26 IV 1968). „Notitiae” 4:1968 s. 144.

⁵² PAWEŁ VI. *Lingua latina colenda at sensu pastorali adhibenda in Liturgia* (26 IV 1968). „Notitiae” 4:1968 s. 144-145.

⁵³ „Non più il latino sarà il linguaggio principale della Messa, ma la lingua parlata”. Paweł VI. *Nuova epoca della vita della Chiesa* (19 XI 1969). „Notitiae” 5:1969 s. 409; TENZE. *La*

jednocześnie zrozumienie dla tych wiernych, którzy znają język łaciński, jego piękno, moc i sakralność. Stwierdził, że odejście od języka łacińskiego używanego od wieków nie tylko w liturgii, ale także stanowiącego ważną część dziedzictwa artystycznego, których nie należy utracić, może być dla wielu „wielką ofiarą” (*un grande sacrificio*)⁵⁴. Jednak według papieża w liturgii ważniejsze jest rozumienie modlitwy niż jej forma językowa⁵⁵. W przemówieniu do członków *schola cantorum* z Francji powiedział, że w liturgii obok śpiewu gregoriańskiego jest także miejsce na śpiew w języku narodowym⁵⁶.

Paweł VI w przemówieniach podczas spotkań z wiernymi, w pierwszych latach po zakończeniu Soboru (1966-1969), w okresie wprowadzania w życie Konstytucji o liturgii oraz instrukcji wykonawczych *Inter Œcumenici* (1964) i *Tres abhinc annos* (1967), często mówił, że dokonuje się ona zgodnie z wolą Soboru, a głównym celem reformy i odnowy liturgii jest aktywne uczestnictwo w niej wiernych. Ich skuteczna realizacja wymagała uproszczenia obrzędów, odpowiedniej formacji liturgicznej duchowieństwa i wiernych, ale również odchodzenie o tradycyjnego i właściwego liturgii rzymskiej języka łacińskiego. Pomocą w świadomym, czynnym i pobożnym uczestnictwie wiernych w liturgii mają służyć zrozumiały dla nich język oraz muzyka i sztuka. Z analizowanych przemówień Pawła VI można bez trudu odczytać jego zrozumienie dla konieczności reformy liturgii oraz pełną aprobatę dla jej realizacji.

Messa scuola di profondità spirituale (16 XI 1969). „Notitiae” 5:1969 s. 413. Już na mocy Instrukcji *Inter Œcumenici* nr 57 można było stosować języki narodowe: w czytaniach, w modlitwie wiernych, częściach stałych Mszy: *Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei*, w antyfonach i śpiewach między czytaniem; w formach pozdrowienia i dialogu z wiernymi, *Ecce Agnus Dei i Domine non sum dignus, Corpus Christi* przy Komunii, w *Ojcze i nasz i Libera nos*. Mszały powinny zawierać także teksty łacińskie, a wierni powinni umieć śpiewać stałe części w języku łacińskim.

⁵⁴ PAWEŁ VI. *Lingua latina colenda at sensu pastoralis adhibenda in Liturgia* s. 145.

⁵⁵ Paweł VI powołał się na słowa św. Augustyna: „Melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligent populi”. *Enarrationes in Psalmos* 138. PL 37, 1796; zob. J. GILBERT. *Le lingue nella liturgia dopo il Concilio Vaticano II*. „Notitiae” 15:1979 s. 385-401.

⁵⁶ PAWEŁ VI. *Thesaurus musicae sacrae servandus et augendus (5 IV 1967)*. „Notitiae” 3:1967 s. 134-135.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA – PRZEMÓWIENIA PAPIEŻA PAWŁA VI (CHRONOLOGICZNE)

- Missam participare, Missam intelligere (27 III 1966). „Notitiae” 2: 1966 s. 121-122.
 Conscie, actuose, fructuose participare (6 IV 1966). „Notitiae” 2: 1966 s. 122-123.
 Pastoralis utilitas sermonis vernaculi in sacra Liturgia (16 IV 1966). „Notitiae” 2: 1966 s. 156.
 Momentum liturgiae in renovatione vitae religiosae (16 V 1966). „Notitiae” 2: 1966 s. 210-211.
 Prima renovatio Ecclesiae fit in oratione. „Notitiae” 2: 1966 s. 255-256.
 La riforma liturgica consiste soprattutto nel far “partecipare” i fedeli (14 IX 1966). „Notitiae” 2: 1966 s. 332.
 De renovatione liturgica (23 V 1966). „Notitiae” 2: 1966 s. 211.
 La celebrazione liturgica sia rivestita di espressione artistica (4 I 1967). „Notitiae” 3: 1967 s. 33-36.
 Instauratio liturgica exigit participationem personalem et unanimem (22 III 1967). „Notitiae” 3: 1967 s. 133.
 Thesaurus musicae sacrae servandus et augendus (5 IV 1967). „Notitiae” 3: 1967 s. 134-135.
 In Liturgia nihil est parvum (30 III 1967). „Notitiae” 3: 1967 s. 136.
 La liturgia, scuola di divinità (11 XII 1968). „Notitiae” 4: 1968 s. 334.
 Lingua latina colenda at sensus pastoralis adhibenda in Liturgia (26 IV 1968). „Notitiae” 4: 1968 s. 144.
 Nuove strade sono aperte per il futuro della Musica sacra (22 IV 1968). „Notitiae” 4: 1968 s. 142-144.
 Musica sacra ancilla Liturgiae (18 IX 1968). „Notitiae” 4: 1968 s. 269-273.
 Troppe bocche rimangono chiuse, senza sciogliersi nel canto (14 IV 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 135-138.
 Liturgia e preghiera personale (13 VIII 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 337-339.
 La preghiera sorgente di letizia e di speranza (20 VIII 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 339-342.
 La riforma liturgica infonde nella Chiesa un vivo respiro di orazione (3 IX 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 342-345.
 Parrocchia e vita liturgica (7 IX 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 345-346.
 Adattamento della Liturgia alle culture (31 VII 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 346.
 Nuova epoca della vita della Chiesa (19 XI 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 409-412.
 La Messa scuola di profondità spirituale (16 XI 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 412-416.
 La liturgia e un prolungamento dell’opera redentrice (7 XII 1968). „Notitiae” 5: 1969 s. 2.
 Voluntas exsequendi instaurationem liturgicam (26 VI 1969). „Notitiae” 5: 1969 s. 221.

LITERATURA

- BORELLA P.: La lingua vogare nella liturgia. „Ambrosius” 44: 1868 s. 71-94; 137-168; 237-266.
 BRAGA C.: In Instructionem commentarium. „Ephemerides Liturgicae” 78: 1964 s. 446-518.
 BROVELLI F.: L’arcivescovo Montini ‘interprete’ del Movimento liturgico. „La Scuola Cattolica” 114: 1986 s. 411-437.
 BROVELLI F.: L’arcivescovo Montini ‘interprete’ del Movimento liturgico. „La Scuola Cattolica” 114: 1986 s. 411-437.
 BUGNINI A.: Riforma liturgia (1948-1975). Roma 1997.
 CHIARAMELLO P.: Il rinnovamento liturgico cuore del rinnovamento della Chiesa nei discorsi di Paolo VI (1963-1978). Roma 2013.
 CHIARAMELLO P.: La riforma liturgica nelle catechesi di Paolo VI. „Rivista Liturgica” 99: 2012 s. 964-971.

- CZERWIK S.: Odnowa liturgii w świetle Konstytucji i Instrukcji liturgicznej. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 18:1965 s. 162-174.
- DAŃCZAK A.: Lefebryzm – przejaw sporu o naturę Kościoła. „Studia Bobolanum” 2010 nr 1 s. 85-103.
- DE MATTEI R.: Sobór Watykański II. Historia dotąd nieopowiedziana. Tł. S. Orzeszko. Ząbki 2012.
- DELL'OMO M.: La liturgia nel magistero di Paolo VI. „Notitiae” 24:1988 s. 586-595.
- DELL'ORO F.: La recente „Instructio ad exsequendam Constitutionis de Sacra Liturgia recte ordinandam. „Rivista Liturgica” 51:1964 s. 487-525.
- GIAMPIETRO N.: Il cardinale Ferdinando Antonelli e gli sviluppi della riforma liturgica dal 1948 al 1970. Roma 1998.
- GILBERT J.: Le lingue nella liturgia dopo il Concilio Vaticano II. „Notitiae” 15:1979 s. 385-401.
- GRZECHOWIAK S.: Ruch arcybiskupa Lefebvre'a – ku rozłamowi w Kościele posoborowym. Gniezno 1998.
- JOHNSON C., Ward A.: Documentation concerning the Liturgy during the pontifical ministry of Pope Paul VI. „Notitiae” 24:1988 s. 529-543.
- JOUNEL P.: Les principes directeurs de l'instruction. „La Maison-Dieu” 1967 nr 90 s. 17-43.
- KONECKI K.: Przez reformę liturgii do odnowy Kościoła. W: Laudate Dominum. Red. K. Konecki. Gaudetinum: Gniezno 2005 s. 153-165.
- LESSI ARIOSTO M., VITALLI G.: Paolo VI: „traditio e progressio” nella riforma liturgica. Dalle Costituzioni Apostoliche alle Istruzioni e Lettere agli episcopi, 1964-1978. „Rivista Liturgica” 99:2012 s. 933-970.
- MAGGIONI C.: L'istituzione e l'opera del Consilium. „Rivista Liturgica” 99:2012 s. 914-934.
- MARINI P.: Il Concilio Vaticano II. L'apertura, il pensiero di Giovanni XXIII, le finalità della riforma liturgica. „Ecclesia Orans” 30:2013 s. s. 47-70.
- MAZZA E.: La partecipazione attiva alla liturgia. Dalla Mediator Dei alla Sacrosanctum Concilium. „Ecclesia Orans” 20:2013 s. 313-334.
- MICHALEK R.: Komentarz prawno-liturgiczny do drugiej instrukcji o należywym wykonaniu Konstytucji o świętej liturgii. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 21:1968 s. 97-104.
- PASQUALETTI G.: Annibale Bugnini: dalla riforma liturgica „Piana” all'apertura del Vaticano II. „Rivista Liturgica” 99:2012 s. 855-866.
- PAWŁOWICZ Z.: Lefebvre i lefebryści. Gdańsk 1998.
- PISTOIA A.: Linguaggio e liturgia. „Ephemerides Liturgicae” 92:1978 s. 214-237.
- SCICOLONE I.: Paolo VI: „interprete” della riforma liturgica. „Ecclesia Orans” 30:2013 s. 340-352.
- SELLE M.: Latein und Volkssprache im Gottesdienst. Die Aussagen des Zweiten Vatikanischen Konzils über die Liturgiesprache. München 2001.
- STEFAŃSKI J.: Abp Hannibale Bugnini (1912-1982) promotor posoborowej odnowy liturgicznej. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 36:1983 s. 329-334.
- STEFAŃSKI J.: Od Tridentinum do Vaticanum II. Czy reforma liturgiczna była potrzebna? „Studia Liturgiczne” 9:2013 s. 11-31.
- STEFAŃSKI J.: Rola Consilium w posoborowej reformie liturgicznej. „Studia Theologica Varsaviensia” 23:1985 nr 2 s. 291-310.
- WAGNER J.: Der Papst der Liturgiereform. Zum Heimgang von Papst Paul VI. „Notitiae” 14:1978 s. 573-577.

REFORMA I ODNOWA LITURGII
W ŚWIETLE WYBRANYCH PRZEMÓWIEN
PAPIEŻA PAWŁA VI Z LAT 1966-1969

Streszczenie

Wielkie dzieło reformy liturgii z polecenia Vaticanum II dokonywało się stopniowo z pełną aprobatą papieża Pawła VI. W tym celu powołał specjalną Radę (*Consilium*) do wykonania soborowej Konstytucji o liturgii, która wydawała zatwierdzane przez papieża instrukcje zawierające szczegółowe wskazania dotyczące reformy liturgii i przygotowywała nowe księgi liturgiczne. Zaangażowanie Pawła VI w realizację reformy liturgii potwierdzają jego liczne wypowiedzi podczas audiencji generalnych, drukowane w czasopiśmie „Notitiae”. Autor artykułu analizuje te, które pochodzą z lat 1966-1969 i dotyczą głównie czynnego, wewnętrznego i zewnętrznego uczestnictwa wiernych (*participatio actuosa*) we Mszy św. oraz znaczenia języka narodowego w liturgii mszalnej.

Słowa kluczowe: Konstytucja *Sacrosanctum Concilium*, odnowa liturgii, reforma liturgii, *Consilium*, uczestnictwo wiernych w liturgii, *Inter Oecumenici*, *Tres abhinc annos*, język łaciński i języki narodowe w liturgii, muzyka i sztuka w liturgii, „Notitiae”.